

TÜRK ƏRƏNLƏRİ

ALP ƏR TONQA

Tarixçilər türk dövlətçiliyinin tarixini Böyük Hun İmperiyasından başlayırlar. Lakin türklərin bundan xeyli əvvəl, tarixin əlçatmaz dərinliklərində də öz hərbi təşkilatları, dövlətləri olmuşdur. Türk dövlətlərinin tarixi haqqında türkcə mənbələr yoxdur. Türklərin tarixi haqqında türkcə ən qədim mənbələr Orxon-Yenisey abidələridir ki, bunlar da VIII yüzillikdən o tərəfə getmir. Lakin türklər haqqında, türk qılıncı haqqında, türk dövlətləri haqqında türklərin onların müharibə etdikləri dövlətlərin, xalqların tarixində, onların dillərində yazılmış qaynaqlarda xeyli məlumat verilir.

Sami dilli akkad qəbilələri bizim eradan əvvəl III minilliyin ortalarında o zaman Yaxın Şərqdə güclü dövlətlərdən biri olmuş və indiki İraqın ərazisində (qədim Mesopatamiyada) yaranmış Şumer dövləti ilə vuruşmuş və həmin dövləti məğlub etmişlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, şumerlər nəinki öz dövrlərinin güclü dövlətlərindən birini, hətta qədim dövrün ən güclü mədəniyyətlərindən də birini yaratmışdılar. Şumer əkinçilik mədəniyyəti o dövr üçün qabaqcıl sayılan Misir və Çin əkinçilik mədəniyyətlərindən nəinki geri qalmamış, mənbələrin yazdığına görə, onlardan üstün olmuşdur. Bəzi tarixçilər, xüsusən son zamanlar şumer dilinin aqlütinativ dillərdən olduğunu götürüb Şumer dilini türk mənşəli hesab edir və müasir azərbaycanlıların ulu babaları kimi qəbul edirlər. Şumer dilindəki bəzi sözlərin türk dilindəki sözlərə oxşamasına baxmayaraq, bu dilin türk mənşəli olmasını söyləməyə hələ ki, əsas yoxdur.

Çin qaynaqları hələ bizim eradan əvvəl 2357-ci ildə türk qəbilələrinin Çinə axın etdikləri və orada dövlət yaratdıqları haqqında məlumat verir. Yenə həmin qaynaqlar Çin ərazisində bizim eradan əvvəl, 2255-ci ildə ikinci bir türk dövlətinin yaradıldığını yazır.

Hələ bizim eradan əvvəl türklərin Orta Asiyada da qüdrətli dövlətləri olmuşdur. Bu dövlət haqqında əsli bizə gəlib çatmamış, lakin bizim eranın VIII yüzilliyində ərəb dilinə Əbdullah İbnül-Müqəffə tərəfindən tərcümə edilmiş və xəlifə Ömərə təqdim olunmuş «Xvatay-namak» adlı əsərdə də məlumat verilmişdir. Bu dövlət haqqında Əbu Mənsur Əl-Müəmmərinin farsca nəslrlə yazdığı və 957-ci ildə bitirdiyi «Şahnameyi-Əbu Mənsuri» əsərində də söhbət açır. Orta Asiyadakı qüdrətli türk dövləti, onun qədim dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan İranla apardığı müharibələrdən dahi fars şairi Əbülqasım Firdovsi 1010-cu ildə tamamladığı «Şahnamə» adlı əsərində geniş məlumat verir. Nəhayət, bu dövlətin başında duran türk ərəni Alp Ər Tonqa haqqında Yusif Balasaqunlunun türk dilində yazdığı və 1069-cu ildə bitirdiyi «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən bilik») poemasında və Qaşqarlı Mahmudun «Divani lügət-it-türk» adlı əsərində səthi də olsa məlumata rast gəlirik.

Alp Ər Tonqanın adına təkcə bədii ədəbiyyatda rast gəlmirik. İran mənbələri bizim eradan əvvəl VII yüzillikdə İranlıların Orta Asiyadakı qüdrətli Turan dövləti ilə apardıqları müharibələrdən xəbər verir. İranlılar Anadolu və Balkan yarımadalarına, yəni öz dövrünün qüdrətli dövlətləri olan yunan dövlətlərinə hücum etməzdən əvvəl öz arxalarını təhlükəsiz etmək üçün qüdrətli Turan dövlətinin hökmdarı Alp Ər Tonqanı məğlub etmişlər. Fars mənbələri Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırırlar. Deməli, istər Asiya, istərsə Avropa Hun imperiyalarından xeyli əvvəl türklərin Orta Asiyada qüdrətli imperiyaları olmuş və bu dövlətin başında türk hökmdar Alp Ər Tonqa durmuşdur.

Mənbələr Alp Ər Tonqanın türk bəyləri içində adı və igidliyi ilə tanınmış məlumathı, əxlaqlı, böyük elləri idarə etməyi bacaran bir xaqan kimi səciyyələndirirlər. Tarixçilərin bir çoxu Alp Ər Tonqanın hökmdar olduğu türk dövlətinin Saka adlandırdığını söyləyir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə İran hökmdarı Keyxosrov bizim eradan əvvəl 624-cü (və ya 625-ci, ya da 626-cı) ildə Alp Ər Tonqanı qonaq çağırmış və öldürmüşdür. Rəfaq Özdək yazır ki, Assuriya qaynaqlarında Maduva, Herodotun əsərində Madyəs adlanan qəhrəman da, güman ki, Alp Ər Tonqadır. Yenə də Rəfaq Özdəkin yazdığına görə, Cüveyni onu Buğu xan, Mərcani isə Buğu xan Bin Piçiniq (yəni Piçiniq oğlu Buğu xan) adlandırırlar. Firdovsinin «Şahnamə» poemasında Əfrasiyabın atasının adı Peşəng kimi verilmişdir.

Türk xalqları Alp Ər Tonqa haqqında dastanlar yaratmışlar, lakin həmin dastanlar zamanımızadək gəlib çıxmamışdır. Mahmud Qaşğarlının «Divani lügət-it-türk» əsərində Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş üç bəndlik ağı belə bir dastanın olmasından xəbər verir. Bu türk ərənin igidliklərindən müxtəlif xalqların tarixlərində danışılarsa da, onun hökmdar olduğu dövlət haqqında heç bir tarixi mənbədə məlumat yoxdur.

Firdovsi öz «Şahnamə» əsərində İran-Turan müharibələri ilə əlaqədar olaraq, Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) haqqında geniş məlumat verir və hətta İran və Turan dövlətləri arasındakı sərhədi də təsvir edir. Həmin sərhəd, təxminən, indiki Amu-Dərya çayından keçirdi.

Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» əsərində Alp Ər Tonqa adil, ədalətli və bilikli, tədbirli bir hökmdar kimi təsvir edilir: «Tunqa Alp Ər Xaqan nə deyir, eşit. Bax, gör o bu öyüdü bilib söyləmiş. İnsan qəlbi ətədir, çürüyür. Məhv olub gedir. Eyl insan, sən onu yaxşı-yaxşı qoruyub saxla».

Alp Ər Tonqa haqqında ən geniş məlumata Firdovsinin «Şahnamə» əsərində rast gəlirik. Lakin qabaqcadan nəzərə almaq lazımdır ki, Firdovsi «əsərində öz yaşadığı dövrdə türklərin hakimiyyətində olan İranın parlaq keçmişini dərin duyğu və coşğunluqla dilə gətirir. İranın turanlılarla (türklərlə) apardığı müharibələrdə qazandığı qələbələri ən güclü türk hökmdarı olaraq tanıyan Alp Ər Tonqanı xatırladarkən Sultan Mahmuda: «İndi hökmdar sizsiniz, amma vaxtilə Zaloğlu Rüstəm və Keyxosrov sizin ən böyük dövlətinizi yenmiş, yıxmışdı»... deyir, iranlılarda müstəqillik duyğusu oyatmağa, gücləndirməyə çalışır» (Rəfaq Özdək). Türk xalqları Alp Ər Tonqaya dastan qoşmuşdur. «Şahnamə» və digər qaynaqlar əsasında həmin dastanı belə xülasə etmək olar.

İran və Turan əbədi düşmən dövlətlər olmuşdur. Bunların arasında həmişə müharibələr getmişdir; gah bu tərəf, gah o tərəf üstün olmuşdur. Alp Ər Tonqanın yaşadığı dövrdə İran taxtında Mənüçöhr, Turan taxtında Alp Ər Tonqanın atası Peşəng xaqan otururdu. İran hökmdarı Mənüçöhr öldükdə Peşəng xaqan oğulları Alp Ər Tonqa və Alp Aruzu yanına çağıraraq deyir: «Bu iranlıların bizə etmədiyi pislilik yoxdur. İndi türkün qisas almaq vaxtı çatmışdır». Alp Aruz müharibənin əleyhinə çıxır. Alp Ər Tonqa isə deyir: «Aslanlarla çarpışacaq qədər gücüm var. İranlılardan qisas alacağam». Mənbələr Alp Ər Tonqanı belə təsvir edir: «Alp Ər Tonqa aslan kürəkli, sərv boylu idi. Hücumda timsah kimi cəsur, ov ovarkən erkək aslan kimi çevik, vuruşmada döyüş fili qədər qüvvətli idi. Yüyürdüyü zaman yeri titrədir, dalbadal atdığı oxlar vıyıldaraq göyü inlədirdi. O hiddətlənib

döyüşə girəndə ayaq basıb, toz qaldırdığı yerdə qan sel kimi axırdı. Dostlarına ümid verən, güc verən dili düşmənləri üçün kəskin bir qılınc idi. Bilikdə də ondan üstünü yoxdu. Ürəyi dərya qədər geniş, əli isə yağış yağdıran bulud qədər cəmərdi».

Alp Ər Tonqa İrana hücum edir. ordu-lar Dehistanla qarşılaşır. Türk ordusundan Barman adlı bir igid meydana çıxıb döyüşə igid səsləyir. İran ordusu sərkərdəsinin qardaşı Qubad onunla təkbətək döyüşə çıxır. Barman Qubadı öldürür. Bundan sonra iki ordu bir-birinə qarışır. Döyüş türklərin qələbəsi ilə bitir. İranlılar qaçıb Dehistan qalasında gizləniirlər. Türklər qalanı mühasirəyə alır, iranlıları təslim olmağa məcbur edir və onların padşahını əsir alırlar. Bu hadisədən sonra İrandan asılı olan Kabil ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gəlir və türkləri məğlub edir. Bundan qəzəblənən Alp Ər Tonqa əsir alınmış İran şahını öldürtdürür və əsir alınmış və qalada saxlanan iranlı əsirləri də öldürməyi əmr edir. Lakin onun qardaşı Alp Aruz əsirlərin qaçmasına kömək edir. Bundan hiddətlənən Alp Ər Tonqa qardaşını da öldürür.

Alp Ər Tonqa İrana qalib gəlir, hətta İran tacını da qənimət götürür. İranlılar ölmüş padşahın yerinə Zevi şah qoyurlar. İki ordu yenə üz-üzə gəlir. Lakin bu zaman qıtlıq olduğu üçün döyüş baş tutmur. Tərəflər barışıq müqaviləsi bağlayır, İranın şimal əyalətləri Turana verilir.

İran padşahı Zev öz əəli ilə ölür. Barışıq pozulur. Alp Ər Tonqa İran üzərinə hücumə keçir. İndi İran ordusuna Zal oğlu Rüstəm sərkərdəlik edir. Rüstəm Alp Ər Tonqanın ordusunu məğlub edir. İran taxtına Keyqubad çıxır. Türklər məğlub olduqları üçün barışıq imzalamağa məcbur olurlar. Keyqubaddan sonra İran taxtına onun oğlu Keykavus çıxır. Bu vaxt İrana tabe olan ərəblər qiyam qaldırırlar. Bundan istifadə edən Alp Ər Tonqa yenə İrana hücum edir. İran ordularını bir-bir məğlub edir və çoxlu əsir götürür. Yenə də Kabil padşahı Zal oğlu Rüstəm iranlılara köməyə gəlir və türkləri məğlub edir. Bu dəfəki barışığa görə türklər Buxara, Səmərqənd və Çik şəhərlərini iranlılara verirlər.

Barışın şərtləri İran şahı Keykavusun xoşuna gəlmir. O, Rüstəm və öz oğlu Siyavuşu özündən küsdürür. Rüstəm Kabilə qayıdır, Siyavuş isə türklərin yanına qaçır, Alp Ər Tonqaya sığınır. Burada o, türk sərkərdələrindən Paranın qızı ilə evlənir. Onların bir oğlu olur, onun adını Keyxosrov qoyurlar. Sonra Siyavuş Alp Ər Tonqanın qızı Firəngizlə evlənir, lakin siyasi intriqalara qoşulduğu üçün Alp Ər Tonqa onu öldürtdürür. Rüstəm Siyavuşun qanına almaq üçün ordu toplayıb türklərin üzərinə hücumə keçir və türkləri ağır məğlubiyyətə uğradır. Döyüşlərdə Alp Ər Tonqanın oğullarından Sarki öldürülür, Turan şəhərləri yandırılıb xarabazara çevrilir.

Alp Ər Tonqa ölkəsinin qisasını almaq üçün İranın içərilərinə hücum edir, əkinləri yandırır, çoxlu əsr alır. İranlılar yeddi il sürən qıtlıqdan qırırlar. Alp Ər Tonqa və Rüstəm arasındakı döyüşlər fəsilərlərlə davam edir, gah iranlılar, gah türklər qalib gəlirlər. Hətta döyüşlərdən birində türklərin müttəfiqi Çin xaqanı da iranlılara əsir düşmüşdü. Sonuncu döyüşdə Alp Ər Tonqa məğlub olur.

Bu vaxt İran taxtına Turandan qaçırılıb gətirilmiş Keyxosrov oturur. Türklərin məğlubiyyətindən sonra İran Orta Şərqdə hegemon qüvvəyə çevrilir. Lakin türklər qisas almaq üçün hər cür fürsətdən istifadə edirlər. Keyxosrov sərkərdələrindən biri olan Bijənin başçılığı ilə Turana bir ordu göndərir. Bijən türk torpaqlarına daxil

olduqda meşədə əylənən bir dəstə qıza rast gəlir. Onların arasında Alp Ər Tonqanın qızı Məniyə də var idi. Onlar bir-birini görəndə kimi Bijən Məniyəyə, Məniyə jə Bijənə vurulur. Qız oğlanı saraya gətirir. Bundan qəzəblənən Alp Ər Tonqa Bijəni zindana saldırır, qızını qovur.

İran padşahı Keyxosrov geri qayıtmayan sərkərdəsini tapmağı Rüstəmə əmr edir. Rüstəm tacir paltarında türklərin paytaxtı Kanq şəhərinə gəlir, həm Bijəni azad edir, həm də Məniyəni qaçırr.

Bundan sonra yenə də İran-Turan müharibəsi başlanır. Rüstəm yenə də qalib gəlir. Alp Ər Tonqa karluqların yanına çəkilir. O, burada min kərə min (yəni bir milyon) nəfərlik ordu toplayıb İrana hücum edir. O, artıq xeyli qocalmışdı. Bəykənd şəhərində qərargah düzəldib taxta oturur və ordunu döyüşə göndərir. İranlılar türklərin avanqard dəstəsini məğlub edirlər. Döyüşlərdə Alp Ər Tonqanın cavan oğlu Şidə də həlak olur. Bu xəbər Alp Ər Tonqanı sarsıdır. O, oğlunun qisasını almaq üçün döyüş meydanına çıxır. Çox qoca olmasına baxmayaraq, aslan kimi vuruşur, İranın bir çox ən məşhur pəhləvanlarını öldürür. Nəhayət, Alp Ər Tonqa və Keyxosrov üz-üzə gəlirlər. Alp Ər Tonqa təkbətək döyüşmək üçün atını irəli sürdükdə türk pəhləvanları atın cilovundan tutub geri gətirirlər. Keyxosrov da ən güclü çağlarını yaşamasına baxmayaraq Alp Ər Tonqa ilə döyüşməkdən çəkinmişdi.

Bu hadisə Alp Ər Tonqaya ağır gəlir. O, ordusunu da götürüb Ceyhun (Amu-Dərya) çayının o tayına keçir. Burada Qara xanın ordusu ilə birləşib əvvəlcə Buxaraya, sonra dövlətin paytaxtı olan Kanq şəhərinə gəlir. O, Çin imperatoruna məktub yazıb ondan kömək istəyir.

Keyxosrov və Rüstəm geri çəkilib kimi hərəkət edir, sonra hərəlib Turanın içərilərinə doğru hərəkət edib Kanq şəhərini mühasirəyə alırlar. Onlar qalanın ətrafında xəndək qazır, odun yığıb qətran tökür və yandırirlər. Alp Ər Tonqa iki yüz döyüşçü ilə gizlin yolla qalanı tərk edir və Çinə gedir. Çin imperatoru böyük bir ordu hazırlamışdı. Bunu eşidən türklər Alp Ər Tonqanın yanına axışmağa başlayırlar. Alp Ər Tonqa yeni döyüşlərə hazırlaşır. Lakin Çin imperatoru sözündən qaçır və Keyxosrovla müqavilə imzalayır. Alp Ər Tonqa bunu eşidəndən sonra Keyxosrova məktub yazıb insanlardan uzaq və onun (Keyxosrovun) özünün bəyəndiyi bir yerdə onunla təkbətək döyüşməyi təklif edir. Lakin ömrünün güclü çağlarını yaşayan Keyxosrov qoca, sarsılmış Alp Ər Tonqa ilə təkbətək döyüşməkdən imtina edir, buna cəsarət etmir.

Ordsuz qalan Alp Ər Tonqa Zərə (?) dənizinə gəlir, onu üzüb keçir və Kanqidizi şəhərinə çatır. Keyxosrov böyük bir ordu ilə onu təqib edir. Alp Ər Tonqa mağarada gizlənib hər gün dağın başına qalxır və Tanrıdan güc, qüvvət diləyir. Şəhərin əhalisindən bir nəfər onun Alp Ər Tonqa olduğunu duyur, onu dustaq edir və Keyxosrova xəbər göndərir. Alp Ər Tonqa onun əlindən qurtulub özünü suya atır, lakin onu aldadıb sudan çıxarırlar və öldürürlər. Tarix isə Keyxosrovun Alp Ər Tonqanı qonaq çağırıldığını və hiylə ilə öldürdüyünü yazır.

Xalq Alp Ər Tonqanın ölümünə yas saxlayır. Türk ellərində onun ölümünə aşağıdakı ağı qoşulmuşdur:

Alp Ər Tonqa öldümü?

Yaman dünyaya qaldımı?

Fələk öcün aldımı?

İndi ürək dağlanır!

*Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor*